

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS

ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO

POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

8-A/2012

ZESZYT 30

ROK 109

ISSUE 30

YEAR 109

KATARZYNA ASANOWICZ*

RENEANS MIEJSKICH OGRODÓW UŻYTKOWYCH

RENAISSANCE OF THE CITY UTILITARIAN GARDENS

Streszczenie

W ostatnim czasie obserwujemy ponowne zainteresowanie ogrodami użytkowymi. W referacie omówione są działania ruchu Urban Farmers, którego celem jest nauczenie mieszkańców miast uprawy żywności w miejskich ogrodach użytkowych oraz to, jak dbać o krajobraz miejsca zamieszkania w sposób przyjazny dla środowiska. Zaprezentowano dwa projekty ogrodów tymczasowych: Bruggen naar Rabot w Gandawie i Prinzessinnengarten na Moritzplatz w Berlinie, które są jednym z elementów poprawy jakości przestrzeni miejskich. Przedstawiono również dwie inicjatywy organizacji ogrodów na dachach budynków: Schieblock w Rotterdamie oraz Brooklyn Grange w Nowym Jorku.

Słowa kluczowe: sztuka ogrodowa, ogrody miejskie, ogrody użytkowe, ogrody działkowe

Abstract

In the recent years we have seen a growing interest in utilitarian gardens. This paper gives an overview of the activities of the Urban Farmers movement, which aims to educate city residents in growing food in urban utilitarian gardens and in taking care for their neighbourhood landscape in an environmentally-friendly way. Two temporary gardens designs, which form a part in the quality improvement of urban areas, are then presented: Bruggen naar Rabot in Ghent and Prinzessinnengarten at Moritzplatz, Berlin. Finally, two initiatives to create roof gardens in Schieblock, Rotterdam and Brooklyn Grange, New York are discussed.

Keywords: garden art, urban garden, utilitarian gardens, allotments

* Dr inż. arch. Katarzyna Asanowicz, Zakład Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Architektury, Politechnika Białostocka.

1. WPROWADZENIE

Przypuszcza się, że pierwsze ogrody były ogrodami użytkowymi, które służyły jednocześnie jako miejsca wypoczynku oraz jako ozdoba siedzib. W Egipcie znajdowały się one przy świątyniach, pałacach i domach mieszkalnych, a sadzono w nich owocujące drzewa i krzewy. W Mezopotamii, a później w starożytnym Rzymie, wśród ciasnej zabudowy powstały pierwsze ogrody zakładane na dachach domów mieszkalnych. W epoce średniowiecza i renesansu zajmowały szczególną pozycję jako niewielkie ogrody warzywne, ziołowe, przyprawowe (*giardino secreto* czy *giardino dei semplici*). Mimo iż w późniejszych okresach historycznych funkcje użytkowe ustąpiły miejsca funkcjom ozdobnym, to w XIX w. pojawiły się w postaci ogrodów działkowych jako odpowiedź na procesy industrializacji i urbanizacji. Miały zaspokajać potrzeby sanitarne i higieniczne, a także pomagać w domowej aprowizacji¹.

Pod koniec XVIII w. i na początku XIX w. rewolucja przemysłowa doprowadziła do niespotykanego wręcz rozwoju miast i migracji ludności wiejskiej w poszukiwaniu pracy. Zagęszczenie zabudowy, powiększanie obszarów zurbanizowanych, pogarszające się warunki egzystencji ludności mocno utrudniały kontakt człowieka z naturą. Głose krytyki miasta przemysłowego przyczyniły się do wzrostu zainteresowania terenami zielonymi rozumianymi jako substytut przyrody w mieście, a także do powstania ruchu ogrodniczego, którego celem było promowanie aktywnej rekreacji, wypoczynku i kontaktu z naturą. Pierwsze ogrody działkowe powstały w Danii w 1823 r., a w Niemczech w połowie XIX w. Nazywane były „ogrodami ubogich”, gdyż to przeważnie robotnicy fabryczni zajmowali się w nich produkcją własnej żywności. W 1864 r. z inicjatywy Ernsta Hauschilda został założony w Lipsku ogród, w którym zaplanowano grządki do uprawy roślin. Oprócz grządek znajdował się tam również teren przeznaczony do ćwiczeń oraz boiska do gier. Z czasem ogrody takie przybrały nazwę *Schrebergarten* od nazwiska lekarza Moritza Schrebera, propagatora aktywności fizycznej wśród młodzieży miejskiej².

W Wielkiej Brytanii tradycje miejskich działek ogrodniczych sięgają roku 1720 (*Guinea Gardens* w Birmingham). W ciągu XVIII w. stały się bardzo popularne i ich liczba znacząco wzrosła. Należy podkreślić, że właściciele działek nie wywodzili się z warstwy najbiedniejszej, tylko byli przedsiębiorcami lub rzemieślnikami. W okresie I i II wojny światowej nastąpił znaczny wzrost liczby działek, co było spowodowane znacznymi niedoborami żywności w tamtych czasach. Jednak tuż po wojnie ich liczba spadła, a w latach 70. XX w. zmniejszyła się parokrotnie³.

Obecnie ruch działkowy w miastach Europy Zachodniej przeżywa swój renesans. W Niemczech tereny przeznaczone na działki zajmują powierzchnię 47 tys. ha⁴, a w Anglii w roku 2011 na liście oczekujących na przydział działki było około 87 tys. osób⁵.

Formą alternatywną wprowadzania do przestrzeni miejskiej ogrodów użytkowych jest obecnie coraz dynamiczniej rozwijające się „miejskie rolnictwo”, które oprócz wymiernych korzyści ekonomicznych niesie ze sobą korzyści społeczne. Ogrody te wykorzystują często nieużytki, przyczyniając się do rewitalizacji przyrodniczej miast. Działania grup takich jak *Urban Farmers* coraz częściej wpisują się w strategię zrównoważonego rozwoju miast. Roman Gaus, dyrektor *Urban Farmers*,

¹ P. Hobhouse, *Historia ogrodów*, Warszawa 2005.

² K. Rozmarynowska, *Ogrody odchodzące...?*, Gdańsk 2011, s. 61-62.

³ <http://www.bkthisandthat.org.uk/ShortHistoryOfAllotments.html> (08.09.2012).

⁴ A.W. Drescher, *The German Allotment Gardens – a Model For Poverty Alleviation and Food Security in Southern African Cities?*, [w:] <http://www.cityfarmer.org/germanAllot.html> (08.09.2012).

⁵ M. Campbell, I. Campbell, *Allotment waiting lists in England 2011*, http://www.transitiontownwestkirby.org.uk/allotment_surveys.html (08.09.2012).

w następujący sposób określił cele organizacji: „wykorzystać wszystkie wolne przestrzenie miejskie, obszary przemysłowe i dachy budynków do uprawy. W Bazylei są dwa miliony metrów kwadratowych dachów, które mogą być łatwo przekształcone w ogrody i zbiorniki do hodowli ryb. Używając tylko pięciu procent tego obszaru (100 000 m²), byłoby możliwe zapewnienie warzyw, owoców i ryb dla 25% mieszkańców, bez żadnych środków chemicznych i przy minimalnej emisji gazów cieplarnianych”⁶.

W referacie przedstawione zostaną inicjatywy organizacji użytkowych ogrodów tymczasowych w zdegradowanej tkance miejskiej (w Berlinie i Gandawie) oraz przykłady ogrodów na dachach budynków (Rotterdam i Nowy Jork).

2. OGRODY TYMCZASOWE

2.1. Gandawa – Rabot-Blaisantvest

Dzielnica Rabot-Blaisantvest w Gandawie ma powierzchnię 0,9 km² i liczy 7383 mieszkańców⁷. Od centrum jest oddzielona dużą arterią komunikacyjną. Na jej terenie jest mało przestrzeni publicznych i terenów zielonych. Zamknięcie w 2006 r. fabryki elektroniki Alcatel przyczyniło się do powstania dużej wolnej przestrzeni w centralnej jej części. Obecnie jest to ostatnia niezabudowana przestrzeń w rejonie.

W 2007 r. rozpoczęto prace nad projektem rewaloryzacji „Bruggen naar Rabot”, wdrożenie którego ma podnieść jakość życia mieszkańców i ponownie połączyć dzielnicę z centrum miasta. Kluczową rolę w projekcie zajmuje przeprojektowanie przestrzeni po byłej gazowni i fabryce Alcatela. W przyszłości w tym miejscu znajdują się nowe mieszkania, sklepy, centrum młodzieżowe, tereny zielone i trasy rowerowe.

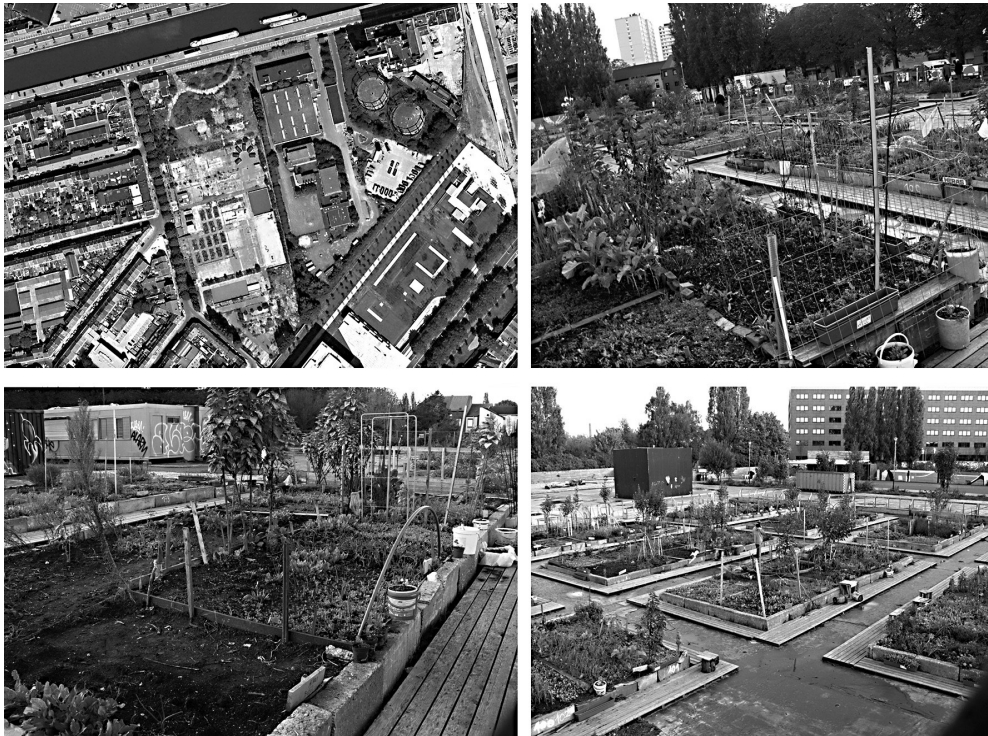
Celem projektu „Bruggen naar Rabot” jest także ożywienie społeczno-kulturowe społeczności lokalnej przez zapewnienie niezbędnego wsparcia podejmowanym działaniom. Kolejnym celem jest stworzenie warunków do trwałego wzrostu gospodarczego w dzielnicy przez wspieranie właścicieli istniejących sklepów i zachęcanie do podejmowania nowych inicjatyw ekonomicznych. Te trzy filary – działania przestrzenne, społeczno-kulturalne i społeczno-ekonomiczne – są podstawą wszystkich projektów rewitalizacji w Gandawie. Pod koniec 2006 r. stowarzyszenia non-profit Rocsa i Samenlevingsopbouw Ghent, departamenty planowania i rozwoju oraz sztuki urzędu miasta połączyły swoje siły w celu stworzenia centrum twórczych spotkań – De Site. Centrum stało się eksperymentalną przestrzenią do realizacji projektów na rzecz mieszkańców⁸.

Jednym z elementów projektu powstającego w De Site jest organizacja tymczasowego ogrodu użytkowego, realizowanego na betonowej podłodze, która pozostała po rozebraniu hali produkcyjnej w dawnej fabryce Alcatela (u zbiegu ulic Gasmeterlaan i Muishondstraat). Na powierzchni 1,5 ha powstało 160 „poletek”, boisko do piłki nożnej, małe „zoo” i miejsca na barbecue. Poletka mają wielkość 2 x 2 m, są zgrupowane w zespoły po 10 i tworzą ortogonalną matrycę złożoną z 16 prostokątnych segmentów. Ich kompozycja jest podporządkowana funkcji. Do-

⁶ J. Godoy, *Urban Farming Takes Root in Europe*, <http://www.tierramerica.info/nota.php?lang=eng&idnews=3730> (08.09.2012).

⁷ Gęstość zaludnienia wynosi 8584 osoby/km². Jest to najgęściej zaludniona dzielnica miasta (średnia gęstość zaludnienia dla Gandawy wynosi 1465 osób/km²). Wysoki jest również odsetek obcokrajowców (16,6%) w porównaniu do całego miasta (6,8%). Ludność zamieszkująca obszar dzielnicy należy do najuboższych w Gandawie. <http://www.gent.be/eCache/WRA/91/014.html> (08.09.2012).

⁸ Ghent, *The former Alcatel site: a centre of creative exchanges for all*, „Urban Outlook/Urban Policy Review” No 7, 2009, s. 11; http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/vsv_7_uk.pdf (08.09.2012).

II. 1. Ogród mobilny w Rabot-Blaisantvest (Gandawa).
 Źródło: <http://www.flickr.com>, na licencji Creative Commons

III. 1. Mobile garden in Rabot-Blaisantvest (Ghent).
 Source: <http://www.flickr.com>, Creative Commons license

okoła segmentów zostawiono wolną przestrzeń podłogi, służącą jako alejki. Każdy z większych zespołów obramowany jest podestami z desek. Na poletkach mieszkańcy uprawiają warzywa (m.in. marchew, cebulę, sałatę), zioła (pietruszkę, bazylię), owoce, drzewka owocowe oraz rośliny ozdobne. Za rozwój i zarządzanie tym tymczasowym ogrodem odpowiadają mieszkańcy dzielnicy, którzy zaczęli identyfikować się z tą przestrzenią. De Site pełni rolę laboratorium, w którym testowane są różne koncepcje projektu, tak aby można go było również stosować w innych miejscach. Stało się miejscem nieformalnych kontaktów oraz platformą komunikacji między miastem i jego mieszkańcami⁹.

2.2. Berlin – Moritzplatz

W dzielnicy Kreuzberg przy Moritzplatz przed II wojną światową znajdował się wielki dom towarowy, który uległ zniszczeniu w wyniku bombardowań. Od 1945 r. przestrzeń w tym rejonie nie była praktycznie użytkowana. Jednym z powodów było to, że Kreuzberg był i jest dzielnicą bardzo ubogą oraz fakt, iż mur berliński znajdował się w odległości zaledwie 200 metrów.

⁹ Ghent - Temporary use: de site Project (Rabot), www.eukn.org/Belgium/be_en/E_library/Social_Inclusion_Integration/Community_Development/Community_Development/Ghent_Temporary_use_de_site_Project_Rabot (08.09.2012).

II. 2. Prinzessinnengärten (Berlin).

Źródło: <http://prinzessinnengarten.net> i <http://www.flickr.com>, na licencji Creative Commons

III. 2. Prinzessinnengärten (Berlin).

Source: <http://prinzessinnengarten.net> and <http://www.flickr.com>, Creative Commons license

W latach 60. XX w. Moritzplatz, leżący na końcu słynnej berlińskiej ulicy Oranienstrasse, był popularnym miejscem spacerów. Niestety, polityka berlińskiego municypalitetu podczas przebudowy w latach 70. spowodowała spadek atrakcyjności tego obszaru. Powstało na nim modernistyczne osiedle mieszkaniowe o wysokiej zabudowie (6-10 kondygnacji). Obecnie teren jest poddawany modernizacji. W 2009 r. organizacja non-profit *Nomadisch Grün*¹⁰ wydzierżawiła działkę nieopodal Moritzplatz w celu stworzenia mobilnej miejskiej farmy: Prinzessinnengarten¹¹. W zdemastowanej przestrzeni Moritzplatz reżyser Robert Shaw i fotograf Marco Clausen rozpoczęli realizację projektu miejskiego ogrodnictwa. Wybrano działkę o kształcie trapezu, znajdującą się w południowo-wschodnim narożniku Moritzplatz. Położona jest między ulicami Oranienstrasse i Prinzenstrasse. Do prac na działce zgłosiło się 150 wolontariuszy, którzy przygotowując teren pod uprawę, usunęli 2 tony śmieci. Obecnie Prinzessinnengarten jest przestrzenią ogólnodostępną zarówno dla ludzi pracujących w ogrodzie, jak i odwiedzających kawiarnię. Jak mówi Robert Shaw, „na Moritzplatz ogród nie na-

¹⁰ Statutowym celem *Nomadisch Grün* jest przede wszystkim edukacja i praca ze społecznościami lokalnymi, przekazanie wiedzy na temat rolnictwa ekologicznego, ochrony żywności, bioróżnorodności. Promuje ona mobilne ogrodnictwo, dzięki któremu można przekształcić tymczasowo nieużywane przestrzenie, takie jak parcele budowlane, parkingi i dachy, w miejskie grunty rolne i zielone miejsce spotkań. <http://prinzessinnengarten.net/about/> (08.09.2012).

¹¹ Z prawnego punktu widzenia *Prinzessinnengarten* jest spółką z ograniczoną odpowiedzialnością, która opłaca działalność z funduszy uzyskanych z działalności kawiarni i małej sceny oraz ze sprzedaży produktów rolnych. <http://prinzessinnengarten.net/about/> (08.09.2012).

leży do nikogo. Nomadisch Grün jedynie zarządza ogrodem i każdy, kto chce, może uczestniczyć w pracach, ponieważ celem jest zapewnienie lokalnie produkowanych ekologicznych warzyw dla ludzi, którzy mieszkają w dzielnicy, oraz promowanie pracy społecznej i ożywienie tradycji organicznego rolnictwa, które zostały zapomniane w miastach takich jak Berlin¹². Jest to miejsce, gdzie mieszkańcy mogą razem eksperymentować i dowiedzieć się więcej o produkcji ekologicznej żywności, ochronie klimatu, technikach sadzenia lub po prostu odpocząć i cieszyć się oazą zieleni w środku miasta. Na stałe w ogrodzie pracuje około 20 osób, które odpowiadają za różne obszary uprawy. Zimą mobilne grządki warzywne są przenoszone do znajdującego się na terenie ogrodu budynku, który służy również jako centrum wspólnoty. W ogrodzie uprawia się bardzo wiele roślin, w tym 15 odmian ziemniaków, 15 odmian pomidorów, 10 odmian marchwi i kabaczków, wiele odmian kapusty i buraków oraz ziół, takich jak pietruszka, mięta, cząber, bazylia i kolendra.

Wszystkie produkty uprawiane są bez pestycydów i nawozów sztucznych i są dostępne w sprzedaży. W każdy czwartek i sobotę w ogrodzie odbywają się spotkania, których celem jest nauka uprawy. Organizowane są również kolacje wspólnoty, do przygotowywania których kucharze amatorzy wykorzystują produkty z ogrodu. Prinzessinnengarten powstał nie tylko po to, by zamienić obszar nieużytków w ogród, ale również, by stworzyć bodziec do rozwoju ubogiej dzielnicy. Nomadisch Grün, współpracując ze szkołami i organizacjami emigrantów, zamierza zwiększyć biologiczną, społeczną i kulturową różnorodność w dzielnicy i stać się pionierem nowego sposobu życia w mieście.

Zespół Shawa i Clausena współpracuje również przy realizacji podobnych projektów w innych miastach w kraju i za granicą, organizuje seminaria na uniwersytetach i doradza organizacjom berlińskim, zajmującym się przebudową ogrodów i terenów zielonych. W 2010 r. Prinzessinnengarten otrzymał nagrodę Utopia Award.

3. OGRODY NA DACHACH

3.1. Rotterdam – Budynek Schieblock

Ogród na dachu budynku biurowego Schieblock w centrum Rotterdamu jest częścią projektu Test Site Rotterdam, który został zrealizowany w ramach Międzynarodowego Biennale Architektury w Rotterdamie w 2012 r. Firma ZUS Architecten, we współpracy z Rotterdam Environmental Center, zaprojektowała „dakakker” – ogród warzywny o powierzchni 800 m² na dachu sześciokondygnacyjnego budynku. Jest to pierwszy w Holandii taki ogród, w którym uprawiane są warzywa, zioła i owoce. W ogrodzie ustawione są również ule z pszczołami. W ogrodzie przy pielęgnacji i zbiorze plonów pracują wolontariusze – mieszkańcy okolicznych budynków. W „dakakker” realizowany jest program edukacyjny, opracowany dla dzieci ze szkół podstawowych, o miejskim rolnictwie, zdrowej żywności i zrównoważonym rozwoju.

Koszt budowy ogrodu warzywnego wyniósł 150 000 euro. Zwrot nakładów nastąpi ze sprzedaży owoców i warzyw. Coraz więcej gmin holenderskich widzi korzyści z miejskiego rolnictwa i wspiera takie inicjatywy dotacjami. W Rotterdamie uprawa na dachach może liczyć na wsparcie finansowe gminy. Te dachy objęte są gminnym programem Groenedaken (Zielony dach) i mogą liczyć na dotację około 30 euro za metr kwadratowy¹³.

¹² J. Godoy, *op. cit.*

¹³ http://www.dakakkers.nl/index.php?subonderwerp_ID=79 (08.09.2012).

3.2. Nowy Jork – Brooklyn Grange

Jeden z największych ogrodów użytkowych na dachu znajduje się na siedmio-kondygnacyjnym budynku w centrum Nowego Jorku. Brooklyn Grange to komercyjne przedsięwzięcie, które produkuje warzywa i sprzedaje je. I choć funkcjonuje jako przedsiębiorstwo prywatne, jest otwarte dla publiczności.

Celem Brooklyn Grange było stworzenie finansowo zrównoważonego modelu rolnictwa miejskiego i produkcja zdrowych warzyw dla lokalnej społeczności. Obecnie, z ponad dwóch akrów upraw w Brooklyn i Queens sprzedano ponad 18 ton warzyw do restauracji, członków CSA (*Community Supported Agriculture*) i bezpośrednio mieszkańcom na organizowanych co tydzień straganach.

Oprócz działalności komercyjnej Brooklyn Grange prowadzi działalność edukacyjną. Za tę część aktywności odpowiada organizacja non-profit City Growers, która co roku organizuje wycieczki edukacyjne i warsztaty dla tysięcy młodzieży z Nowego Jorku.

Ogród dzierżawi dwie „działki” (dachy) o powierzchni upraw 0,4 ha i 0,6 ha. Pierwsza działka, która znajduje się w Queens, jest dzierżawiona na 10 lat od Capital Partners Acumen, druga zaś, znajdująca się w Brooklynie, na 20 lat od Brooklyn Navy Yard. Dach w Queens ma kształt wydłużonego prostokąta. Wzdłuż szerokiej ścieżki (służącej jedynie celom komunikacyjnym) rozmieszczone są prostokątne lub kwadratowe rabaty z uprawami. Każdego sezonu w ogrodzie uprawia się setki tysięcy roślin. Największą część upraw stanowią pomidory, których jest aż 40 odmian. Ponadto uprawiana jest również sałata, papryka, kapusta, boćwina, marchew, rzodkiewki, fasola, zioła (bazylija, mięta, szalwia, rozmaryn, lawenda i inne).

Wszystkie warzywa uprawiane są zgodnie z zasadami ekologicznymi, bez użycia nawozów sztucznych, środków owadobójczych i herbicydów. Największy problem upraw w mieście stanowią zanieczyszczenia. Jednakże najgroźniejszymi zanieczyszczeniami są metale ciężkie, takie jak ołów i pył z klocków hamulcowych. Oba są gęstsze od powietrza, zatem warzywa uprawiane na dachu, wysoko nad jezdnią, są wolne od tych zanieczyszczeń¹⁴.

4. WNIOSKI

W przyszłości coraz więcej osób będzie mieszkać w miastach, a nie na obszarach wiejskich¹⁵. Posiadanie ogrodów użytkowych wewnątrz granic miasta i wykorzystanie nieużywanych przestrzeni dachów jest szansą na poprawę jakości życia w mieście, edukacji ekologicznej, stworzenia nowych miejsc pracy i zwiększenia dostępności zdrowej, świeżej żywności oraz zapewnienia ochrony środowiska. Miasto mogłoby teoretycznie być samowystarczalne na poziomie około 10%. Uprawa żywności w mieście to również zmniejszenie kosztów transportu oraz emisji CO₂ z transportu. Ogrody na dachach wprowadzają do miasta dodatkowe obszary zieleni, zatrzymują wodę deszczową, co jest ważne zwłaszcza w miastach holenderskich narażonych na częste powodzie. Małe ogrody sąsiedzkie, gdzie wspólnie pracują członkowie lokalnej społeczności, przyczyniają się do rozwoju więzi społecznych. We współczesnych, prezentowanych w artykule ogrodach użytkowych zasadniczą uwagę zwraca się na aspekty społeczne i użyteczność ogrodu w działaniach rewitalizacyjnych. Problemy sztuki ogrodowej i kompozycji najczęściej nie są rozpatrywane.

Praca finansowana w ramach pracy statutowej PB WA, nr S/WA/1/12.

¹⁴ <http://www.brooklyngrangefarm.com/about-the-grange/> [08.09.2012].

¹⁵ W 1950 r. wskaźnik urbanizacji świata wynosił 29,8%, w roku 2006 ponad 50%, a według prognoz ONZ w roku 2030 wyniesie 60,2%. D. Szymańska, *Urbanizacja na świecie*, Warszawa 2007, s. 34-35.

LITERATURA

- DRESCHER A.W., *The German Allotment Gardens – a Model For Poverty Alleviation and Food Security in Southern African Cities?*, [w:] <http://www.cityfarmer.org/germanAllot.html> (08.09.2012).
- Ghent. *The former Alcatel site: a centre of creative exchanges for all*, "Urban Outlook/Urban Policy Review" No 7, 2009, 11 (http://www.mi-is.be/sites/default/files/doc/vsv_7_uk.pdf (08.09.2012)).
- GODOY J., *Urban Farming Takes Root in Europe*, [w:] <http://www.tierramerica.info/nota.php?lang=eng&idnews=3730> (08.09.2012).
- HOBHOUSE P., *Historia ogrodów*, Warszawa 2005.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1981.
- PALEJ A., *Farmy miejskie – przedsięwzięcia wspomagające strategie zrównoważonego rozwoju miast*, „Czasopismo Techniczne” z. 6-A/2010, Kraków 2010, 39-44.
- ROZMARYNOWSKA K., *Ogrody odchodzące...?*, Gdańsk 2011.
- STĘPNIEWSKA B., *Kompozycja zieleni*, cz. I i II, Wrocław 1987.
- <http://www.bkthisandthat.org.uk/ShortHistoryOfAllotmentshtml.html> (08.09.2012).
- www.eukn.org/Belgium/be_en/E_library/Social_Inclusion_Integration/Community_Development/Community_Development/Ghent_Temporary_use_de_site_Project_Rabot (08.09.2012).
- <http://prinzessinnengarten.net/about/> (08.09.2012).
- http://www.dakakkers.nl/index.php?subonderwerp_ID=79 (08.09.2012).
- <http://www.brooklyngrangefarm.com/about-the-grange/> (08.09.2012).
- http://www.transitiontownwestkirby.org.uk/allotment_surveys.html (08.09.2012).